

ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐՆԵՐ

— ♦ —
23.

ԵՐԱԺԻՏՏ ԵՌՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

(1250 — 1326 թ.)

Միջնադարեան հայ արուեստի և բանաստեղծական գրականութեան վաստակաւոր և լաւագոյն մշակներից մէկն է Յովհաննէս Երզնկացին, որ հայ գրականութեան պատմութեան մէջ յայտնի է նաև Պլուզ (կապուտաշեայ) կամ Ծործորեցի մականունով: Ապրել և ստեղծագործել է նա 13րդ դարում, որի հնագոյն ձեռագիր տաղարանների էջերից փրկուած բանաստեղծութիւնները մինչև օրս էլ առանձին գրքով չեն հրատարակուած:

Այս տաղանդաւոր գրական մշակի ա-

փառ դաւանանքը: Իրեն կը հակառակէին բազմաթիւ եպիսկոպոսներ. հետագային, երբ Բարսեղ ընտրուեցաւ, զաղտնօրէն շարունակեցին իրեն թշնամի մնալ:

Բուռն պայքարէ վերջ Բարսեղ ընտրուեցաւ եպիսկոպոսապետ, և ամենուրեք Ուղղափառեաններ ուրախութեամբ ողջունեցին իրենց քաջամարտիկ ախոյեանը:

Իր խտականաց ճգնաւորի կեանքը մաշեցուցած էր Բարսեղի կեանքը: Արտաքին երեւոյթով, անժամանակ ձեռացած, 45 տարեկանին բոլոր ակօսները կորսնցուց: Երկայնահասակ, բարակ, բայց գլուխը միշտ բարձր բռնած, Գրիգոր Նազիանզացիի բառերով, «առանց կնոջ, առանց կալուածի, առանց մսի, և գրեթէ առանց արիւնի»⁽¹⁾:

Իր ընտրութեան տարին, 370, Վաղէս կայսրը ութսուն Ուղղափառեան եպիսկոպոս և երէց նաւու մը մէջ դրած՝ վառել տուած էր զանոնք բաց ծովու վրայ:

Այժմ կայսրը կեստորիա կուգար:

ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ

Երբեք (26)

ւանդ ձգած մի շարք ձեռագիր յիշատակարանները նշում են, որ նա ծնուել է Երզնկա քաղաքում, մօտ 1250 թուականին, ուստի կոչուել է Երզնկացի: Նրա մասին մի թանկագին վաւերագիր է իր գրով գրուած ձեռագիր մատենը, որի յիշատակարանում կարդում ենք. «Նուստ եւ տկարոգի Յովհաննէս Երզնկայեցի, սպասուոր բանի»: Նոյնպէս Մխիթար Գոշի առակների մի մասն ընդգրկող ձեռագրի յիշատակարանում նա 1294 թուին արձանագրել է. «Ձտարտամ գրիչս զ. Յով. ծա. յօթ բանի և տեղեաւ Երզնկացի, իսկ այժմ Ծործորեցի, աղաչեմ չմոռանալ»: Բանաճք նաև 1316 թուին, Արտաղու վանքում, գրած «Մեկնութիւն Դանիէլի» խորագրով ձեռագրի 446րդ էջը, ուր նա ընդգծել է. «... Նուստ Յովհանիս Ե(ր)զնկայեցւոյ, որ և Ծործորեցի կոչեցելոյ»: Արձանագրուած տողերն էլ վկայում են, որ տաղանդաւոր արուեստագէտ-բանաստեղծը բնիկ Երզնկացի է կամ մօտակայ մի գիւղի ժողովրդի զաւակն է: Դա հին Երիզա պատմական աւանն է, որ հեթանոսութեան շրջանում հանդիսացել է կրօնական կենտրոն, իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ դարձել է ուսման, գիտութեան և արուեստի մի կարեւոր օջախ: Նոյնպէս Թաթարների իշխանութեան օրով եղել է քաղաքական և առեւտրական մի կարեւոր վայր և նշանակալից դեր է կատարել Յատկապէս 13րդ դարի երկրորդ կիսից մինչև 15րդ դարը Երզնկան և իր շրջակայ վտնքերը ծաղկել են և դարձել մի մշակութային վայր և հայ ժողովրդին նուիրել են նշանաւոր հոգեւորականներ և գիտնական, բանաստեղծ վարդապետներ, որոնց մէջ պատուաւոր տեղ է գրաւում տաղանդաւոր երգիչ Կոստանդին Երզնկացին, հայ աշխարհիկ բանաստեղծութեան զրօշակակիրներից մէկը եւ միջնադարեան սիրային լիրիկայի հիմնադիրը:

Յայտնի վենետիկցի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն իր ուղեգրութեան մէջ (1271-1295) Երզնկային նուիրել է այսպիսի տողեր. «... Արգինկա (Երզնկա), ուր հիւսում են աշխարհի լաւագոյն բեհեզները... Նա ունի օրեւ վայրում գոյութիւն ունեցող բնական աղբիւրներից լաւագոյն բաշնիքները: Երկրի ժողովուրդը հայեր են, որոնք հպատակուում են Թաթարին»:

(1) Gregory Nazianzen, Oration, № XIX.

Ահա այս նշանաւոր քաղաքի Սեպուհ լեռան «Ս. Մինաս» վանքում ուսանում է Յովհաննէս Երզնկացին։ Այնուհետեւ նա, ուսման սիրով տողորում, գնում է հիւսիս-արեւելեան Հայաստան և Կայէնոյ ձորում բազմած մի վանքում աշակերտում է իր ժամանակի յայտնի պատմաբան և գիտնական Վարդան Արեւելցի վարդապետի մօտ և էլ աւելի հարստացնում իր ուսման և գիտութեան պաշարը։ 1271 թուին նա վերադառնում է իր ծննդավայրը՝ Երզնկա և զբաղւում գրականութեամբ։ 1280 թուին Երզնկայի «Ս. Գրիգոր» վանքի միաբանութեան խնդրանքով գրում է «Կանոնք և Սահման Միաբանութեան Եղբարց» երկը։ Մի տարի յետոյ, 1281 թուին, անցնում է Կիլիկիա, ուր ժամանակի հայոց թագաւորը և կաթողիկոսը, բարձր գնահատելով նրա գիտական պատրաստութիւնը և ճարտասանական ու քարոզչական փայլուն ձիրքը, շատ սիրով ընդունում են։ Այնտեղ նա սովորում է լատիներէն լեզուն, պարապում է ուսուցչութեամբ, միաժամանակ հայոց կաթողիկոսի և ուրիշների խորհրդով յորինում է Դիոնիս Թրակացու քերականութեան մեկնութիւնը։ 1284 թուականին նրան տեսնում ենք Թիֆլիսում, ուր Վասթանգ իշխանի խնդրանքով գրում է «Բանք յազգս երկնային շարժման» երկը, ապա նոյն նիւթի վրայ, ուրիշների զրգումով, նա «ան» յանգով գրում է հազար տողով ոտանաւորներ։ Այնուհետեւ, 1294 թուին, նա գնում է Արտազու մօտ գտնուած «Ս. Թադէոս» առաքեալի («Ս. Աստուածածնի») վանքը, որ կառուցուած էր Ծործոր գիւղի մօտ, որի անունով կոչւում է նաև Յովհաննէս Ծործորեցի։ Վանահայր Զաքարիա առաջնորդը նրան սիրով է ընդունում և պահում։ Այնտեղ նա նուիրւում է գրական աշխատանքի։ Զաքարիա եպիսկոպոսի գործակցութեամբ թարգմանում է 13րդ դարի կաթողիկ եկեղեցու անուանի հեղինակ Թովմաս Աթուինացու «Յաղագս Եօթն Խորհրդոց» գրքի մի մասը։ 1316 թուին նրան նորից տեսնում ենք Կիլիկիայում, ուր դարձեալ լաւ ընդունելութիւն է գտնում։ Յետոյ վերադառնում է Արտազու վանքը, ուր 1316 թուին գրում է «Մեկնութիւն Դանիէլի» խորագրով ձեռագիրը։ Ահա իր վկայութիւնը. «Եղև աշխատութիւնս մեր

... ի թուիս հայոց 246 (765+551 = 1316) ... ի գաւառս հոջակաւոր Արտազ կոչեցեալ ի վիճակս սր. առաքելոյն Թադէոսի ... Ծործորու կոչեցեալ, ձեռամբ նուաստ սպասաւորի Յովհաննիսի ե(ր)զնկայեցւոյ»։

Արտազու վանքում էլ ապրում է նա մինչև իր մահը՝ 1326 թուականը։

Յովհ. Երզնկացին 13րդ դարի բազմաթիւ և վաստակաւոր գրիչներից մէկն է։ Նա հայ մատենագրութեան նուիրել է բազմաթիւ և տարբեր բովանդակութեամբ երկեր, որոնք այսօր արժէքաւորում են նրա գրական կերպարը։

Տաղանդաւոր բանասէր Մանուկ Արեւեանը վաստակաւոր գրող Երզնկացուն գնահատել է հետեւեալ տողերով. «Յովհաննէս Երզնկացին իր ժամանակի գիտնական վարդապետի մի տիպարն է, որ պարապում էր միաժամանակ ե՛ւ ուսուցչութեամբ, ե՛ւ գիտութեամբ, եւ գրականութեամբ, ե՛ւ ինչպէս ուրիշները, ազատ ժամանակին նաև գրչութեամբ, այսինքն ձեռագիրներ էր արտագրում։ Նա ունեցել է ճարտար լեզու, և ամէն տեղ, ուր գնացել է, ճառեր է ասել և հիացում պատճառել իր ճարտասանութեամբ, միշտ քարոզչութիւն է արել և սովորեցրել»։

Մի հանգամանք պարզ է, որ Երզնկացին օժտուած լինելով բազմակողմանի ձիրքով 13րդ դարում փայլել է իրրև մեկնիչ, բանաստեղծ, քերականագէտ, տոմարագէտ, թարգմանիչ, քաջ ճառախօս և որպէս ըստ քանչեւի գրչագիր։

Ուշագրաւ է նաև մի այլ երեւոյթ։ Նա մէկն է իր դարաշրջանի այն յայտնի գրողներից, որ մեծ յաջողութեամբ և զբաւար է գրել, և միջին հայերէնով բանաստեղծութիւններ է յորինել։

Հայ գրականութեան աւանդ է թողել նաև ճառեր և ներբողներ։ Նրա մեկնութիւններից յայտնի է Մատթէոսի Աւետարանի մեկնութիւնը, իսկ ներբողներից յիշենք «Ներբող ի Սուրբ Լուսաւորիչն»։ Ունի նաև կրօնական տաղեր և բարոյական բովանդակութեամբ ոտանաւորներ։

Սակայն, նրա գրական արուեստի զեղեցկութիւնը կազմում են խրատական և իմաստասիրական քառեակները, որոնք առանձին ուրոյն արժէք են ներկայացնում այն տեսակէտից, որ այնտեղ բանաստեղծը

գեղեցիկ պատկերներով զօծել է կեանքի և մահուան խորհուրդը, վերլուծել է մարդկային միտքը յուզող և հոգին տանջող մի շարք էական հարցեր, թե ի՞նչ է կեանքի իմաստը և ի՞նչ է աշխարհի էությունը:

Բանաստեղծը գիտէ, որ աշխարհը մի հոյակապ ստեղծագործություն է, ուր, սակայն, ամէն ինչ «է ոչինչ նման» և ուր մարդիկ հիւրեր են, որոնք երազի նման գալիս և երազի պէս մէկ-մէկ գնում են:

«Ալեխարհս է կանաչ մարգեր,
Մեճճ ի մէջն եճճ կախառն ձագեր.
Հրեւեակնին արծիւ դարձեր,
Կու Տանին զմեզ մէկ-մէկ ի վեր»:

Այս է մարդկային կեանքի դառն վախճանը, ամէն ինչ անկայուն է և անցողական: Բանաստեղծն իր ամբողջ էությունամբ զգացել է կեանքի և մահուան զօրեղ հակադրությունը, խորը կերպով ըմբռնել է մարդկանց ողբերգական ճակատագիրը, որ վերջում ոչինչ է կեանքը: Իրականությունը միայն այն է, որ մարդիկ կարաւան մտած, շարունակ շարան գալիս են ու գնում:

«Ալեխարհս ի տղապ նրմոն,
Որ ի վեր 'ւ ի վայր քաւալի.
Վերինըն ի վայր դառնայ,
Եւ վարինն ի վեր ոլորի»:

Բանաստեղծը վերլուծելով բազմաթիւ մարդկանց հոգեբանությունը, եկել է այն եզրակացության, որ նրանք այս աշխարհում միշտ էլ տենչում են շատ երկար ապրել և ազահույթեամբ անվերջ գիշել: Աւելի բնորոշն այն է, որ նրանք ո՛րքան էլ կուտակում են, դարձեալ չեն կշտանում: Սակայն, նման մարդիկ երբեք չեն մտածում, որ ո՛րքան էլ դարսեն, դարձեալ չեն հասնելու իրենց փափաքին, չեն գիտակցում և այն, որ անվերջ չեն վայելելու իրենց հարստությունը, որովհետեւ այս աշխարհում իրենք ժամանակաւոր հիւրեր են միայն: Մի օր էլ յանկարծ կը գայ մահը և նրանց աշխարհից անվերադարձ կը բաժանի: Այդ ժամանակ էլ հաւաքում են սիրելիները և իրենց հարազատին շուտով տանում են գերեզման ու մայր-հողին յանձնում: Դա է կեանքի ամենաողբերգական և ամենաշուղիչ էջը:

«Շատ քաղաւորաց, մեծաց,
Յիմասեաց, արանց լքեցի,
Թ' այնչափ չըկբեանայ մարդն
Ասեւորովս, ինչ որ մեռանի.
Տանին գերեզման դրենն
Եւ հողով իւր աչքն լըցուի»:

Քանի որ աշխարհում այս է ամէն մի կեանքի վերջը, Յովհ. Երզնկացին, հաւատարիմ մնալով իր վեհ կոչմանը, մարդկանց յորդորում է՝ երբեք չցանկալ հարստութեան, ո՛չ էլ փառքի ու մեծություն, այլ լինել համեստ, խոնարհ և միշտ բարի գործել, որովհետեւ՝

«Ալեխարհս է ոչինչ նրման,
Շատ դասին, դառնան փոշիման.
Հալալ ու հարամ այնեճ,
Հոս բողուն 'ւ ի հոն կու գրնան»:

Կեանքի և մահուան խորհրդաւոր երկույթները վերլուծող Յովհ. Երզնկացին քննում է նաեւ իր կեանքի պատմութեան էջերը և խոր ցաւով տեսնում է, որ իր մահուան մասին երբեք չի մտածել և շատ է վայելել կեանքի հաճոյքը: Այդ հանգամանքը բանաստեղծին խոր վիշտ է պատճառում, որովհետեւ գտնում է, որ իր գործած մեղքերը շատ են և այլևս իրեն չկայ որեւէ փրկություն:

«Ելայ ժողվեցի զիմ մեղքն
Ու դրի առջեւս ու լացի.
Յանդեճըն քաւան կ'երբար,
Շալկեցի 'ւ ի հեռ գրնացի.
Հրեւեակն այլ ի դեմս ելաւ,
Թ' «Ուր կ'երբաս ողորմ ու լալի.
Այդ շալակդ որ դու ունիս,
Անդեճին քեզ քեզ չի ընկնի»:

Յովհաննէս Երզնկացու բանաստեղծական գրականությունն մէջ պատուաւոր տեղ են զբաւում նաեւ խրատական ոտանաւորները: Հմայուած ժողովրդական բանահիւստութեան արուեստով, նա մեծ հմտութեամբ յօրինել է ժողովրդական ոճով ու ոգով բարոյախօսական-խրատական գեղեցիկ քառեակներ, որոնք, ասես, կերտուած են ժողովրդի շրթերի վրայ հիւսուած առանձնորից, որոնց նա տուել է նոր իմաստ և պատկերաւորություն: 13րդ դարի վերջին շրջ-

խանի հայ բանաստեղծական գրականության էջերն են այդ քառերյակները, որոնցով բանաստեղծը պատկերել է ուսման ու գիտութեան մեծ նշանակությունը և գիտուն մարդկանց բարձր արժեքը, այդ մասին ընդգծելով ժողովրդի դարաւոր խորը փորձառութիւնն ու իմաստութիւնը։ Ահա մի պատկեր։

«Գիտուն մարդն լաւեւ նրման,
Խօսքն լուս պայծառ կու ծագէ.
Դ անգէ՛հ մարդն օձուն նրման,
Հանապազ ըզմարդ կու խոցէ։

Մարդ կայ, որ հազար արժէ,
Հազար կայ, որ մէկ մի չարժէ.
Ան մարդն որ հազար արժէ,
Անգէտին մօտ փող մի չարժէ»։

Իր ստեղծագործութիւններով բանաստեղծը ձգտել է ժողովրդի մէջ միշտ վառ պահել ուսման սէրը և ամէն տեղ լոյս ու գիտութիւն տարածել, միաժամանակ պայքարել է ժամանակի տիրող խաւարի, տգիտութեան և տգէտների դէմ։ Այդ նպատակով էլ նա նորանոր քառերյակներով դրատել է խելօքներին, իմաստուններին և գիտնականներին. նրա կերտած ասացածքները գրաւիչ են իրենց պարզութեամբ ու պատկերաւոր գծագրութեամբ։ Ահա մի այլ նմուշ.

«Խելօքն է ի ծով նրման,
Ուրման չափես՝ կու տանի.
Անգէտն է ի սիւի նրման,
Փառչ էէլ լընու՝ նա պառնի»։

կամ՝

«Այն մարդն որ երկու խօսի,
Զմէկը քաղցր էւ զմէկըն լեզի,
Եղբայր է օձին եղեր,
Եւ զնորա անեծքն ընդունի»։

Նշենք և այն, որ Յովհ. Երզնկացու իմաստալի ասացածքներից շատերը, որոնք ունեն խրատական բովանդակութիւն, գծրախտաբար, զեռ մնում են ձեռագիր մատենաներում եւ չեն հրատարակւած առանձին գրքովով։ Այնտեղ բանաստեղծն երեւում է իր բարոյական աշխարհայեացքի էութեամբ և անկեղծ զգացումով։

Երզնկացին իր դարաշրջանում հռչակել է նաեւ որպէս սքանչելի գեղագիր։ Նա արտագրել է հնագոյն ձեռագիր մատենաներ և զարկ է տւել հայ գրչական արեստին։ Նրա գրչական մաստակից մեզ հասած առաջին ձեռագիրը տաղանդաւոր գիտնական և մանկավարժ Եսայի Նչեցու համար գրած «Սաղմոսաց Մեկնութեան» մէկ օրինակն է։ Նրա վարպետ գրչին պատիւ է բերում նաեւ 1306 թւին⁹ ընդօրինակած «Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին» նաեւ այդ վարդապետի Ասորոյ խորագրով ձեռագիրը։ Մեծ արժէք է ներկայացնում մանաւանդ 1318 թւին, Գլաձորում, իր եղբորորդու հետ, գրած «Աստուածաշունչ»-ը, որի էջերը զարդարել է նուրբ և ըստ էության գեղագրերով։ Ահա յիշատակարանի վկայութիւնը. «Ընդ սմին և զնուաստ գծօղ սորին զՅոհ. սպասաւոր բանի երգչնկայեցի, որ և Ծորձորեցի հանդերձ ծնողօք»։ Ձեռագիրը նկարազարդել է մանրանկարիչ Թորոս Տարօնեցին. «Եւս և զանարժան նկարագրող զԹորոս»։

Բանաստեղծի մի այլ գեղեցիկ բարեմասնութիւնն երաժշտական ձիրքն է։ Իր գրած կրօնական բանաստեղծութիւնները նա գեղեցիկ եղանակներով ձայնագրել է, որոնք իրենց նկարագրի և գրաւիչ երանգաւորութեանով այսօր ցայտուն զաղափար են տալիս. նրա երաժշտական արեստի և ոճի մասին։ Դրանցից յիշատակենք՝ «Լերինք», «Որ զլոյս անձառ», «Յաւուր վերջին», «Յամենայն ժամ օրհնեմք», «Այսօր ձայն հայրական», որոնք մինչև այսօր էլ հայոց եկեղեցում, պատշաճ օրերում, երգուած են։

ԱՐԱՐ ԵՐԵՄԵԱՆ

(Շարունակելի՝ 12)

